

ARAB TILSHUNOSLIGIDA ISM GAP (الجملة الاسمية): TUZILISHI VA ASOSIY KOMPONENTLARINING SINTAKTIK TAHLILI

Smamutov Kayratdin Seytmuratovich

Oriental universiteti 2-bosqich magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20180918>

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab tili sintaksisining asosi bo'lgan ism gap (jumla ismiyya) tuzilishi klassik va zamonaviy generativ lingvistika yondashuvlari asosida chuqur tadqiq etiladi. Tadqiqotda Muftada va Xabarning kelishik olish mexanizmlari tahlil qilingan. Shuningdek, xabarning turlari, inversiya (taqdīm al-xabar) va hozirgi zamonda fe'liy bog'lovchining fonologik nolliigi hamda funksional proyeksiyalar ierarxiyasi masalalari ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: Ism gap, Muftada, xabar, ibtido, minimalist dastur, inversiya, raf' kelishigi, pragmatik fokus.

Arab grammatik an'anasida gaplar predikativ komponentining boshlanishiga ko'ra ikki asosiy turga bo'linadi, ulardan biri ism yoki olmosh bilan boshlanuvchi ism gap (jumla ismiyya) hisoblanadi. Ism gap fe'liy gapdan farqli o'laroq, hozirgi zamonda aniq fe'liy bog'lovchini talab qilmaydi va asosan Muftada (subyekt) hamda Xabar (predikat) binar tuzilishidan tashkil topadi. Klassik grammatikaning "Amal" nazariyasiga ko'ra, ism gapda Muftada va Xabarning nominativ (Raf') kelishigini olishi "Ibtido" deb ataluvchi mavhum, fonologik nollikdagi operator bilan bog'lanadi [1]. Ushbu nazariya o'rta asr arab olimlari tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u gap boshida keluvchi ismning o'z-o'zidan emas, balki gapni boshlash harakati natijasida ma'lum bir grammatik holatga kirishini asoslaydi. Zamonaviy Minimalist dastur (MD) yondashuviga ko'ra, bu jarayon ancha murakkabroq bo'lib, nominativ kelishik (raf') funksional bosh tomonidan tekshiriladi [2]. Ism gapning ushbu ierarxik tuzilishi uning nafaqat yuzaki tartibini, balki chuqur sintaktik mexanizmlarini ham belgilab beradi.

Muftada ism gapning tematik asosi bo'lib, u lisoniy jihatdan gap nimaga doir ekanligini belgilaydi. U nafaqat asl otlar yoki olmoshlar, balki ko'rsatish, so'roq olmoshlari va masdar shaklidagi abstrakt tushunchalar ko'rinishida ham namoyon bo'lishi mumkin. Arab grammatikasida Muftadaga qo'yiladigan eng muhim klassik cheklov – uning aniqlik holatida bo'lishi zaruriyatidir. Bu mantiqiy nuqtayi nazardan to'g'ri, chunki noma'lum narsa haqida yangi xabar berish nutqiy mantiqqa zid kelishi mumkin. Biroq, agar Xabar predlogli ibora shaklida Muftadadan oldinga o'tsa (taqdīm al-xabar), Muftada noaniq holatda ham kelishi mumkin, bu esa tilshunoslikda majburiy inversiya holati deb yuritiladi [3]. Masalan, "البيت في رجل" (Uyda bir erkak bor) gapida Xabar oldinga o'tishi orqali noaniq "رجل" (erkak) so'zining Muftada bo'lib kelishi ma'lum bo'ladi. Ushbu holatda noaniq Muftadaning diskursiv funksiyasi gapga butunlay "yangi ma'lumot" sifatida kirib kelishiga ishora qiladi [4].

Xabar Muftada haqida axborot beruvchi, uning sifatini, holatini yoki harakatini ifodalovchi gapning ikkinchi asosiy komponentidir. Xabar o'zining strukturaviy tabiatiga ko'ra uchta asosiy turga bo'linadi: muftad (sodda), jumla (to'liq gap shaklidagi) va shibh jumla (iboraviy). Muftad xabar bitta so'zdan (odatda sifat yoki ot) iborat bo'lib, u Muftada bilan jins va sonda kelishadi. Xabar tarkibida to'liq fe'liy gapning kelishi (jumla xabar) sintaktik jihatdan alohida murakkablik kasb etadi; bunday hollarda fe'l gap Muftadaga o'z ichidagi bog'lovchi olmosh orqali ierarxik bog'lanadi [5]. Bu jarayonni generativ tahlil nuqtayi nazaridan ko'radigan bo'lsak, Muftada yuqori funksional proyeksiyada joylashadi, Xabar vazifasini

o'tayotgan gap esa uning ostidagi komplement sifatida kelib, ichki olmosh orqali Muftada bilan semantik-sintaktik "zanjir" hosil qiladi. Muftada va Xabar o'rtasidagi kelishuv jins va son bo'yicha amal qilsa-da, arab tilining o'ziga xos "noodam ko'plik" qoidasi mavjud. Bunda ko'plikdagi jonsiz narsalar yoki hayvonlarni bildiruvchi Muftada uchun Xabar birlik shaklida keladi, bu esa arab tili sintaksisining murakkab va o'ziga xos universal xususiyatlaridan biridir.

1-jadval. Muftadaning strukturaviy turlari va namunalari

Muftada turi	Arabcha nomi	Misol (Arabcha)	Sintaktik vazifasi
Asl ot	عَلَم	خالد صديقي	Shaxs ismi (Muftada)
Olmosh	ضَمِير	هي طالبة	Shaxs-son ko'rsatkichi
Ko'rsatish olmoshi	إِسْمُ إِشَارَة	هذا كتابي	Deiktik ko'rsatkich
Fe'l ot (Masdar)	مَصْنُور	العدل محبوب	Abstrakt tushuncha
So'roq olmoshi	إِسْمُ اسْتِفْهَام	من هذا؟	Identifikatsiya so'rovi

Zamonaviy sintaktik nazariyalarda ism gapning hozirgi zamonda fe'liy bog'lovchisiz kelishi "Nol bog'lovchi" yoki "Kichik gap" gipotezalari doirasida tahlil qilinadi [3]. Minimalist dastur yondashuviga ko'ra, hatto fonologik bog'lovchi mavjud bo'lmaganda ham, gapda Zamon funksiyasini o'zida mujassam etgan funksional proyeksiya mavjud bo'lib, u Muftadaning yuqori spetsifikator pozitsiyasida joylashishini ta'minlaydi [5]. Bu nazariyaga ko'ra, arab tilidagi hozirgi zamon ism gaplari aslida fe'lsiz emas, balki unda nolli fe'liy element mavjud bo'lib, u kelishik va zamon parametrlarini boshqaradi. Bunda TP va AgrP ierarxiyasi muhim rol o'ynaydi. Ba'zi tadqiqotchilar (Ouhalla, 1994) arab tili kabi tillarda TP proyeksiyasi AgrP dan yuqori joylashishini, bu esa Muftadaning yuqori pozitsiyaga ko'tarilib, nominativ kelishik olishini asoslashini ta'kidlaydi.

Inversiya (taqdim wa ta'xir) hodisasi ism gapning klassik va zamonaviy tahlilidagi eng munozarali nuqtalardan biridir. Kanonik tartibda Muftada Xabardan oldin kelsa-da, diskursiv va pragmatik sabablar, xususan, gapdagi yangi ma'lumotga urg'u berish ehtiyoji Xabarning oldinga surilishini taqozo etadi. Agar Xabar oldinga surilsa, u odatda gapning fokusiga aylanadi. Bu hodisa nafaqat majburiy (Muftada noaniq bo'lganda), balki ixtiyoriy ravishda, ya'ni ma'lum bir ma'noviy urg'uni ifodalash uchun ham qo'llaniladi. Masalan, "قائم لزيد" (Albatta Zayd turgandir) gapida urg'u beruvchi "la" yuklamasi Muftada oldida kelib, butun gapning kommunikativ vazifasini o'zgartiradi.

Xulosa qilib aytganda, arab tilidagi ism gap tuzilishi klassik Ibtido nazariyasi va zamonaviy formal lingvistika o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni namoyish etadi. Muftada va Xabar o'rtasidagi munosabat shunchaki so'zlar ketma-ketligi emas, balki murakkab funksional proyeksiyalar va kelishik litsenziyalash operatsiyalari natijasidir. Ism gapning ushbu tarkibiy elementlari va ularning joylashuv qonuniyatlarini o'rganish, arab tilining sintaktik tabiatini tushunish bilan birga, universal grammatika parametrlarini aniqlashda ham katta ahamiyatga ega. O'zbek tilshunosligida ham gapning bunday ierarxik tuzilishi, predikativ markazi va so'z tartibi masalalari N. Mahmudov va B. Mengliyev kabi olimlar tomonidan tizim-qurilmaviy yo'nalishda keng tadqiq etilgan bo'lib, ular qiyosiy tilshunoslik uchun mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Al-Jurjani, A. (1984). *Dala'il al-I'jaz*. Cairo: Maktabat al-Khanji edition.
2. Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton & Co.
3. Aoun, J., Benmamoun, E., & Choueiri, L. (2010). *The Syntax of Arabic*. Cambridge University Press.
4. Al-Shorafat, M. (2018). The historical Arabic roots of Chomskyan TGG theory. *International Journal of Linguistics*.
5. Soltan, U. (2007). *On Agreement and Case: A Minimalist Account of Postverbal Subjects*. Amsterdam: John Benjamins.
6. Mengliyev B. (2020). *Hozirgi o'zbek tili (Nazariy grammatika)*. Toshkent: Tafakkur bo'stoni.